

Alınma sözlərin linqvistik əsasları (Turk dilindən alınmalar əsasında)

Aytac Feyzulla qızı Məmmədova
Bakı Avrasiya Universiteti
E-mail: aytac.mmva@qmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. T.Ç. Şükürlü,
filol.ü.f.d., dos. Q.G. Qəmbərova

Açar sözlər: alınma sözlər, ədəbi dil, formalaşma prosesi, türk sözləri, dildə sözün mə-nimsənilməsi

Ключевые слова: заимствованные слова, литературный язык, процесс формулиров-ки, турецкие слова, усвоение слов на языке

Key words: borrowings, literary language, formulation process, Turkish words, language acquisition

Müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma prosesləri və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişaf dinamikası xalqların, mədəniyyətlərin və dillərin inteqrasiyasında yeni bir mərhələ təşkil etməkdədir. Bu baxımdan dillərin inkişafı və qarşılıqlı surətdə zənginləşməsini şərtəndirən əsas amillərdən biri qohum dillərin bir-birindən, eləcə də müxtəlif sistemli dillərdən leksik vahidlərin və bir sıra elementlərin alınması prosesidir. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dil heç də həmişə dəyişməz qalmır. O, özünün inkişafında müxtəlif təsirlərə məruz qalır. Dilin təsirə məruz qalmasının təzahür formaları da müxtəlifdir. Bu formalardan biri də digər dillərin sözləridir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, alınmalar dilin leksikasında mütəmadi xarakter daşıyır, çünki dilin leksikası birbaşa olaraq cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklərlə, insanların dərk etmə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Alınma sözlər də bir dildən digərinə dərk etmə prosesi ilə keçir. Bu baxımdan məqalədə alınma sözlərin işlənmə sahələri, intensivlik dərəcəsi, leksik vahidlərin strukturu, funksional-semantik aspektləri ilk dəfə olaraq təhlilə cəlb olunmuşdur. Həmçinin, alınma sözlərin linqvistik əsasları dildaxili və dilxarici amillər, alınma sözlərin formaları, tipləri, növləri, alınma üsulları, orfoqrafiyası, leksik-qrammatik quruluşu və s. məsələlər də işıqlandırılmışdır.

Məlumdur ki, bir dilin başqa dildən söz alması dilxarici və dildaxili səbəblərlə əlaqədardır. Sözlərin dilxarici səbəbləri başqa dilin daşıyıcısı olan xalqın və ya xalqların elm, texnologiya, mədəniyyət, iqtisadiyyat, ictimai-sosial həyat və s. sahələrdə sürətli inkişafı, bununla əlaqədar həmin xalqlarda yeni-yeni anlayışların meydana gəlməsi, başqa xalqların öz milli realitələrinə məxsus ekzotik sözlərin mövcudluğu, dil daşıyıcısı olan bir xalqın başında duran hakim qüvvənin dil siyasəti, süni və ya tarixən zəruri ikidillilik şəraitinin bərqərar olması, alimlərin, yazıçıların, tərcüməçilərin, jurnalistlərin fərdi-linqvistik fəaliyyətləri və s. ilə bağlıdır.

Sözlərin dildaxili səbəblərinə isə ana dilində yeni predmet və ya hadisənin adlandırılması üçün ekvivalent sözün olmaması, sözlərin dildə alınma sözlərlə eyni tipli struktura malik sözlərin mövcudluğu, sözlərin dildə tərkib elementlərindən birinin üzvlənə bildiyi sözlərin toplusu, əcnəbi sözdən derivatların yarana bilməsi, onun implisit söz yaradıcılığında iştirak etdiyi halda, ana dilindəki sözün bu cəhətdən zəif olması və s. daxildir.

Sözalma hadisəsi, bir tərəfdən sosioloji, digər tərəfdən linqvistik problemdir. Həm beynəl-

xalq sözlər fondundan, həm də ayrı-ayrı dillərdən götürülmüş sözlər bir dildən başqasına ötürülür və çox vaxt öz fonetik formasını dəyişərək zahiri modifikasiyaya məruz qalır. Bu isə sözlərin xarici – sosioloji və daxili – linqvistik amillərinə müvafiq tərzdə baş verir. Xarici amillər dedikdə dil əcnəbi dillərdən söz gətirilməsi və bunun səbəbləri – sosioloji və ya dil-xarici proses, daxili amillər dedikdə isə dildaxili adaptasiya və ya assimilyasiya prosesi, yəni sözün milli dilə uyğunlaşdırılaraq işlədilməsi nəzərdə tutulur. Hər iki cəhət bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Azərbaycan dili ilə ərəb, fars, rus, Avropa, türk və s. dillər arasında da sözlərin alınması mütəmadi xarakter daşımışdır. Həmin dillərdən müxtəlif sahələrlə əlaqədar sözlərin alınmasının başlıca səbəbi, ilk növbədə, müəyyən əlaqələr olmuşdur. Ehtiyac yaranmış anlayışların milli sözlərlə ifadəsi mümkün olmadığı üçün alınma sözlər bu funksiyaları yerinə yetirmişdir. Azərbaycan dilinə zərurət nəticəsində ərəb-fars dillərindən alınan sözlərin başlıca qaynağı din və ədəbiyyat olmuşdur. Məsələn: Allah, cənnət, cəhənnəm, salavat, peyğəmbər, qiyamət günü, namaz, məscid və s. sözlərin alınmasında əsas səbəb isə dil-xarici amillərlə bağlıdır.

Burada alınma və əcnəbi sözlərin fərqliliklərinə də nəzər salsaq deyə bilərik ki, alınma dedikdə, dil başqa mənbə dildən, əsas etibarilə, zərurət yarandıqda gətirilmiş sözlər nəzərdə tutulmalıdır. Alınma sözlər sözlərin alınma prosesinin və ya hadisəsinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Alınma anlayışı leksik və morfoloji vahidlərə aiddir. Başqa sözlə, yəni daha konkret şəkildə desək, alınma sözlər onlara ehtiyac olduğu üçün, həm də alınan əşya, hadisə və s. ilə birlikdə dilə daxil olur və dil alınmaları özü istəyərək alır. Burada zorakılıq tətbiq olunmur. Əcnəbi sözlər isə ədəbi dilə daxil olmur, mənimsənilmir, yalnız üslubi məqsədlə işlədilir. Bədii dilə deyil, bədii nitqə daxil olur. Alınma dedikdə artıq dilimizin təbiətinə tam uyğunlaşmış, xələklənmiş leksik vahidlər nəzərdə tutulur. Əcnəbi sözlər isə bu prosesləri keçməmiş, şifahi nitqdə və bədii dildə üslubi zərurətlə əlaqədar istifadə edilən xarici dil ünsürləridir. Ədəbiyyatşünaslıqda bunlara varvarizmlər də deyilir.

Dilçilik ədəbiyyatında sözlərin alınma bir neçə üsulu qeydə alınmışdır: birbaşa – vasitəsiz, vasitəli, təkrar – qayıdış, yaxud geriye alınma, ikili alınma və s.

Türk dilindən dilimizə keçmiş alınma sözlərin əksəriyyəti birbaşa – vasitəsiz alınmalardır. Yəni həmin sözlər Azərbaycan dilinə birbaşa, başqa dilin vasitəçiliyi olmadan keçmişdir və bir qrup sözlərin mənbəatda aktiv işlənməsi də müsbət qarşılıq: *biznesmen- iş adamı, günah – suç, genosid, qətlam – soyqırım, familiya – soyadı, soykökü – nəsil, qohum - əqrəba, müvəqqəti sülh – atəşkəs, sülh – barış, cəlbədicilər – çəkici və s.*

Bu prosesdə sözlərin dilin özünün də dil qanunları əsas rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsiplərinə görə alınma sözün alınma dildə hansı formada işlənilməsinə sözlərin dil müəyyənləşdirir. Alınma sözlərin alınma dildəki mövqeyi ilə bağlı Muharrəm Ergin bir qədər fərqli və daha orijinal fikir irəli sürür. Belə ki, müəllif türk dilində alınma sözlərin türkcələşdirildiyini göstərərək yazır: “Bir dil başqa bir dildən söz aldığı zaman onu ümumiyyətlə öz səs quruluşuna (fonetik qaydalarına) uyğunlaşdırır. Beləliklə də ona öz möhürünü vurmuş olur. Türk dili də söz mübadiləsində aldığı sözləri əlbəttə olduğu kimi qəbul etməmiş, onları türk dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırmışdır. Alınma sözlər yalnız səs dəyişikliyinə tabe edilməklə qalmamış, bir sıra məna dəyişikliklərinə də məruz qalmışdır. Beləliklə də, türk dili aldığı sözləri müxtəlif formalarda və səviyyələrdə türkcələşdirərək öz leksik bazasına qəbul etmişdir. Türkcələşdirilməyən alınma sözlərin əks təqdirdə dildə qalma şansı yoxdur” (7, s.53). Məsələn, türk dilində ərəb mənşəli *sırr* hacc, Avropa mənşəli *gramer*, kommünist sözləri türk dilində bir samitlə, Münhen – Münih, London – Londra coğrafi adlarının isə göstəril-

diyi şəkildə işlənməsi qəbul edilmişdir.

Müəllifin fikri ilə tam razıyıq, çünki həqiqətən də söz daxili olduğu dilin bütün qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırıldıqdan sonra dildə öz varlığını əks etdirə bilər. Əks təqdirdə həmin sözlər “ögey uşaq” kimi mühitə uyğunlaşmadığı üçün xalq onu uzun müddət işlətmir və həmin sözlər az zamanda ya unudulur, ya da dilin leksik fondundan tamamilə atılır.

Vasitəli alınmada üç dil iştirak edir: bir dil o birindən söz alır, sonra isə üçüncü dil həmin sözü ikinci dildən götürür və beləliklə, ikinci dil özü ötürücüyə çevirilir. Məsələn, fransız dili “message” sözünü latın dilindən (lat. missus) alınmışdır. Türk dili isə fransız dilindəki “message” sözünü “mesaj” formasında mənimsəmişdir. Vaxtilə Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən gələn sözlər rus dilinin vasitəçiliyi ilə keçmişdir. Vasitəli alınma zamanı söz fonetik tərkibi baxımından daha çox deformasiyaya məruz qalır. Belə ki, sözün ilkin variantı başqa bir dilə keçərkən istər-istəməz dəyişməyə məruz qalır, çünki M.Erginin qeyd etdiyi kimi “dil qrammatik qanunlarına tabe edilməyən alınma söz yaşaya bilməz” (7, s.94). Üçüncü bir dilə keçərkən isə, demək olar ki, öz mənşəyindən tamamilə uzaqlaşır. Latın dilindəki – missus, fransız dilindəki message və türk dilindəki – mesaj kəliməsi kimi. Hətta vasitəli alınmalar zamanı həm mənə, həm də formaca tamamilə dəyişən sözlər də çoxdur.

Təkrar – qayıdış, yaxud geriye sözalma, hər hansı bir dilin milli sözləri başqa dillərə yayıldıqdan, həmin dillərdə fonetik və semantik modifikasiya, yeniləşmə prosesi keçəndən sonra yad formada yenidən donor dilə qayıtmasına deyilir. Məsələn, böyük tarixi döyüş ənənələrinə malik türk xalqlarının dillərindən külli miqdarda sözlər Avropa dillərinə, rus dilinə keçmiş, orada formal strukturunu və daxili məzmununu dəyişdirərək, yenidən türk dillərinə qayıtmışdır: bölük-polk, orto-rota, tarsxanə/tərsanə-arsenal və s.

Məsələ burasındadır ki, sözlərin dil tarixi və etimoloji baxımdan izahı zamanı təkrar-qayıdışlı sözlərin izahında böyük çətinliklərlə üzləşmək olur. Sözlərin dildən-dilə keçərək struktur cəhətdən dəyişikliyə uğraması sözün kökünün mənşə baxımından ortaya çıxarılmasında çətinlik törətməklə yanaşı, çox vaxt düzgün olmayan nəticələrə gəlinməsinə də səbəb olur. Lakin son zamanlar həmin sözlərdən bir qisminin Azərbaycan dilində qarşılığının tapılaraq dildə vətəndaşlıq qazanması dildə sinonim cərgələrin yaranmasına, dilin sinonim sözlər baxımından zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu gün dilimizin lüğətlərindən də görüldüyü kimi, ərəb-fars, rus-Avropa və türk mənşəli sözlərlə yanaşı, dilin öz imkanları hesabına yaradılan sözlər də işlənməkdədir. Maraqlıdır ki, canlı danışıda türk mənşəli sözlərin işlənmə tezliyi digər dillərdən alınmalardan yüksəkdir. Bu da zaman keçdikcə türk dilindən alınmaların bir qisminin dildə ümumişləklilik qazanması ilə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbi dilindəki alınma sözlərin aşağıdakı növləri mövcuddur: ümumişlək alınmalar, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər. Adi alınma sözlər Azərbaycan xalqının türk və digər xalqlarla insan fəaliyyətinin bütün sahələrində qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Bunlar ümumişlək səciyyəli sözlərdir. Bu növ alınmalar Azərbaycan dilinin leksik sistemində tamamilə keçərək bu dilə xas olan qrammatik əlamətləri, lüğəvi mənanı əxz edərək müxtəlif düşüncə üslublarında istifadə olunan, dilin fonetikasına müvafiq olaraq səslənən və hamı tərəfindən başa düşülən sözlərdir. Türk dilindən dilimizə keçən bu tipli feillər həm dili sadələşdirir, həm də fikrin anlaşılıqlı olmasını təmin edir: Belə feillərdən “izah etmək” yerinə “açıqlamaq”, “tədqiq etmək” yerinə “araşdırmaq”, “şərh etmək” yerinə “yorumlamaq”, “təhlil etmək” yerinə “incələmək”, “tənzib etmək” yerinə “yalanlamaq” və s. Azərbaycan dilində artıq vətəndaşlıq hüququ qazanıb.

Ərəb-fars mənşəli sözlər də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində semantik cəhətdən başa düşülən sözlərdir. Həmin sözlər milli mənşəli sözlərlə birlikdə ədəbi dildə intensiv işləkliyə

malikdir. Məsələn: oruc, təkrar, tərcümə, tərs, zərər, sifət, pərvaz, təklif və s. Fars mənşəli sözlərin xeyli hissəsi qədim və klassik qaynaqlarda işlənmişdir, çağdaş dövrdə onların mənası çoxları üçün aydın deyil.

Beynəlmiləl alınmalar. Beynəlmiləl alınmalar dünya dillərinin əksəriyyətində fəaliyyət göstərir. Müasir Azərbaycan dilinin leksikasında əksər alınmalar beynəlmiləl xarakter daşıyır və insan fəaliyyətinin əsas sahələrini əhatə edir. Məsələn: *mesaj, metrə, metod, metro, hepatit, depo, depozit, krem, kredit və s.*

Oğuz qrupu türk dillərinə beynəlmiləl alınmalar əsasən XIX yüzillikdən keçməyə başlamışdır. XX yüzilliyin əvvəllərindən müasir dövrə kimi belə alınmalar kəmiyyət etibarilə gedərək çoxalmışdır. Bu da terminoloji leksikanın zənginləşməsi deməkdir (1, s.62). Azərbaycan dilinin terminologiyasında aşağıdakı dillərdən keçən beynəlmiləl alınmalar mühüm rol oynayır:

Yunan və latın mənşəli sözlər: akademik, dekan, aristokrat, atlas, kimya, gen, fauna, alüminium, alfa, beta, qamma, delta, flora, allergiya və s.

İngilis mənşəli sözlər: şampun, film, dollar, rekord, park, klub, lider, neylon, voleybol, bar, kokteyl, forum, piknik, market, futbol, mitinq və s.

İtalyan mənşəli sözlər: piano, opera, duet, libretto, bilet, billard, kazino, fabrik, şokolad, sığorta, pianino və s.

Alman dilinə məxsus sözlər: laborant, element, dosent, moment, rentgen və s.

Sözlər başqa dillərdən iki üsulla alınır: şifahi və yazılı üsullarla. Şifahi üsulla sözlərin daha çox ikidillilik və çoxdillilik şəraitində, yaxud coğrafi cəhətdən çox yaxın ərazilərdə məskunlaşan xalqların dillərindən alınır. Şifahi üsulla sözlərin alınması bir növ obyektiv amillərin təsiri altında, daha çox kortəbii tərzdə reallaşır və buna görə də alınma daha tez və daha artıq assimilyasiya olunur, onun xarici qişasının dəqiq təsviri itir. Beləliklə, daha çox milliləşdirilmiş alınmalar tarixən şifahi ünsiyyət nəticəsində, əksinə, assimilyasiya prosesinə azca məruz qalmış və ya heç adaptasiya olunmamış yad sözlər isə yazılı nitq vasitəsilə alınmış sözlərdir. Azərbaycan dilindəki türkiyəli sözlər ədəbi dil – yazılı nitq vasitəsilə alınan sözlər elmi-texniki, ictimai-siyasi anlayışları bildirir. Danışiq dili vasitəsilə, yəni şifahi üsulla alınan sözlər isə əsasən məişət, həyat tərz, təsərrüfat işləri ilə bağlıdır.

Beləliklə, türk dilindən alınan sözlərlə dilimizdəki ərəb və fars sözləri türk sözləri ilə əvəzlənir, yəni dildə özləşmə prosesi daha da intensivləşir. Müasir türk dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər, demək olar ki, yalnız publisistik üslub vasitəsilə işləklilik qazanır. Bu məsələdə mətbuatın və telekommunikasiyanın rolu aparıcıdır.

Məqalənin aktuallığı. Müstəqillik illərində Azərbaycanla Türkiyə arasında siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələrin güclənməsi dilimizdə türk dili sözlərinin artırmasına da səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan dilində türk dili leksikasının öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Türkiyə türkcəsi leksikasının Azərbaycan dili ilə əlaqələri, dillər arasındakı inteqrasiya prosesləri, yaxınlaşma tendensiyası və meyilləri ilk dəfə olaraq bu məqalədə aydınlaşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərin müvafiq ixtisaslarında təhsil alan bakalavr, magistr, doktorant və elmi işçilər faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözlərin hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 90 s.
2. Adilov M.M. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya. Nam. diss., Bakı, 1986, 166 s.

3. Axundov A.A. Bir daha alınma sözlərin yazılışı haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz.; 30 sentyabr 1983.
4. Axundov A.A. Bir daha yeni sözlər haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 4 noyabr 1983.
5. Budaqova Z.İ., Əliyev V. Ədəbi dilimizin zənginləşmə yolları. «Azərbaycan müəllimi» qəz., 23 dekabr 1987.
6. Əhmədov B.B. Leksika məsələləri. Bakı, Maarif, 1990, 140 s.
7. Ergin Muharrem. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları. 1972, 391 s.
8. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. М., Просвещение, 1973, 224 стр.
9. Бабкин А.М., Шендеуов В.В. Словар иноязычных выражений и слов. Л., Изв-во «Наука», 1981, 696 с.
10. Горбунов А.П. Образные средства языка газеты. М., 1969, 64 с.

А.Ф. Мамедова

Лингвистические основы производных слов (На основе турецких слов)

Резюме

Развитие языков отражает расширение отношений, отражение обновления в обществе, постоянную борьбу с экстралингвистическими влияниями, интенсификацию словотворчества и т. д. характеризуется проблемами. Одним из основных факторов, способствующих развитию и взаимному обогащению языков, является процесс получения лексических единиц и ряда элементов друг от друга, а также от разных систематических языков. Давно известно, что язык не всегда остается прежним. В своем развитии он подвержен различным воздействиям. Проявления языковой экспозиции также различны. Одна из этих форм - слова других языков.

A.F. Mammadova

Linguistic bases of loanwords (На основе турецких слов)

Summary

The development of languages is characterized by the expansion of relations, the reflection of renewal in society, the constant struggle against extralinguistic influences, the intensification of word creation and so on. One of the main factors contributing to the development and mutual enrichment of languages is the process of obtaining lexical units and a number of elements from each other, as well as from different systematic languages of related languages. It has long been proved that language does not always remain the same. It is subject to various influences in its development. Manifestation forms of language exposure are also different. One of these forms is the words of other languages.

Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2021